

Система органів цивільної юрисдикції

Новий Цивільний кодекс (ЦК) України передбачає, що порушені цивільні права та охоронювані законом інтереси можуть захищатись у судовій, адміністративній та нотаріальній формах.

Костянтин ГУСАРОВ,
асистент кафедри
цивільного процесу
Національної юридичної
академії України
імені Ярослава Мудрого,
кандидат
юридичних наук

Судова форма захисту здійснюється судами за заявами заінтересованих осіб; адміністративна – Президентом України, органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим або органами місцевого самоврядування (ст. 17 ЦК). Нотаріус згідно зі ст. 18 ЦК здійснює захист цивільних прав шляхом вчинення виконавчого напису на борговому документі у випадку і порядку, встановлених законом. Разом з тим звернення заінтересованої особи до несудових форм захисту не позбавляє її права звертатись за захистом своїх прав до суду.

Передбачаючи вищевказані форми захисту цивільних прав та інтересів органами цивільної юрисдикції (тобто тими органами і посадовими особами, які розглядають спори про право цивільне в широкому розумінні), законодавець, насамперед, не розмежував компетенцію органів цивільної юрисдикції, а також не розкрив поняття, основні ознаки системи органів цивільної юрисдикції та риси, завдяки яким можна було б відмежовувати сферу діяльності цивільної юрисдикції від інших юрисдикцій (наприклад, адміністративної).

У цьому полягає проблема, пов'язана з діяльністю та функціонуванням системи органів цивільної юрисдикції у загальному вигляді. Зв'язок цієї проблеми з важливими науковими та практичними завданнями цивілістичної науки виявляється у необхідності розробки теоретичної моделі системи цивільної юрисдикції як системи захисту порушених цивільних прав та інтересів або запобігання цьому порушенню.

Аналіз наукових досліджень і публікацій з цього питання дозволяє

зробити висновок, що у вітчизняній правовій науці аналіз системи органів цивільної юрисдикції як наявних форм захисту цивільних прав та інтересів не має комплексного характеру. Мені відома лише одна монографія, в якій досліджуються окремі цивільні юрисдикції, господарське та третейське судочинство, нотаріальний процес, виконавче провадження¹.

А от у Російській Федерації останнім часом вийшло у світ кілька збірників наукових праць, присвячених саме проблемам цивільної юрисдикції². Не можна не відзначити особистий внесок, який зробили у цьому напрямі російські процесуалісти І. Решетнікова та В. Ярков³. У роботах російських вчених досліджуються як загальні теоретичні проблеми системи органів цивільної юрисдикції (поняття, структура, функції), так і невирішені питання практики застосування існуючих форм захисту цивільних прав (розмежування компетенції юрисдикційних органів, вплив реформи приватного права на розвиток системи та форм цивільної юрисдикції тощо).

У цій статті маю за мету розкрити правову природу, поняття та системи органів цивільної юрисдикції як форм захисту цивільних прав та інтересів, закріплених у ЦК, а також узагальнити подібні та відмінні риси системи цивільної юрисдикції та юрисдикції адміністративної. Крім того, спробую розкрити правову природу органів цивільної юрисдикції, оскільки від цього залежить визначення системи цих органів та перспективи подальшого реформування форм захисту цивільних прав та охоронюваних законом інтересів.

Стаття 6 ЦК УРСР передбачала можливість захисту цивільних прав судом, господарським або третейським судами, а в деяких випадках — товариськими судами, профспілками, іншими громадськими організаціями. В окремо передбачених законом випадках захист цих прав здійснювався в адміністративному порядку.

У зв'язку з тим, що новий ЦК передбачає нові форми захисту цивільних прав, необхідно розробити нову докладну концепцію розвитку не тільки судової системи, але й в цілому всієї системи цивільної юрисдикції як взаємопов'язаного механізму, який забезпечує розгляд спорів, захист без-

спірних прав та інтересів учасників юридичних відносин⁴.

Перш ніж визначити поняття “цивільна юрисдикція”, вважаю за необхідне зазначити, що під юрисдикцією в широкому розумінні слід розуміти права (обов'язки) органу (посадові особи), уповноваженого на розгляд справ у певній сфері суспільних відносин. До складу юрисдикції входять: а) владні підтвердження в безспірному порядку суб'єктивних прав та обов'язків; б) владна зміна правовідносин; в) владне припинення правовідносин.

В. Ярков зазначає, що під поняттям “цивільна юрисдикція” нині слід розуміти діяльність усіх органів, у тому числі й органів судової влади, що вирішують цивільні (у широкому розумінні) справи⁵. В цілому це визначення поняття “цивільна юрисдикція” є слушним, але вважаю, що повноваженнями на вирішення цивільних справ наділені також і посадові особи (наприклад, Президент України).

У науковій літературі існують різні підходи до класифікації органів цивільної юрисдикції⁶. Але, як на мене, юрисдикційні органи слід класифікувати наступним чином:

- державні органи судової юрисдикції;
- державні органи адміністративної юрисдикції;
- недержавні юрисдикційні органи;
- нотаріат.

Характеризуючи державні органи судової влади, слід погодитись із В. Комаровим, що Конституція закріпила виключність судової влади та судової юрисдикції. Правосуддя розглядалось як одна з форм захисту цивільних прав. Слід також зазначити, що судовою юрисдикцією є сутнісною характеристикою судової влади. Вона пов'язана з правосуддям та по суті є повноваженням зі здійснення правосуддя⁷. В Україні правосуддя в цивільних справах здійснюють суди загальної юрисдикції, оскільки правосуддя — прерогатива виключно органів судової влади.

У юридичних колах точиться дискусія щодо питання про те, чи слід відносити Конституційний Суд до органів цивільної юрисдикції, оскільки від цього залежить визначення кола органів цивільної юрисдикції. На думку деяких вчених,

Конституційний Суд слід віднести до органів цивільної юрисдикції нарівні з господарськими судами, виконавчим провадженням, третейськими судами та нотаріальним провадженням⁸. На думку В. Комарова, конституційне правосуддя є не формою захисту цивільних прав, а формою здійснення прав та свобод по відношенню до органів судової влади⁹.

Як на мене, Конституційний Суд не слід розглядати як орган цивільної юрисдикції, оскільки до компетенції зазначеного органу не належить розв'язання спорів про право, в тому числі й про право цивільне.

Наступну групу органів цивільної юрисдикції утворюють органи адміністративної юрисдикції. До державних органів адміністративної юрисдикції, крім органів та посадових осіб, зазначених у ст. 17 ЦК, належать також органи, що здійснюють виконавче провадження. Вважаю, що чинне законодавство не закріплює чітко визначеної компетенції вказаних органів, у зв'язку з чим уявляється спірним взагалі існування цієї форми захисту. Однією з причин є те, що прийняте в адміністративному порядку рішення в будь-якому випадку може бути оскаржене до суду. Як наслідок — на теоретичному рівні слід визначити відмінність правової природи вказаних органів та органів судової влади, що розглядають цивільні справи.

Адміністративна форма захисту є однією з альтернативних (або досудових) форм цивільної юрисдикції. В. Ярков необхідність розвитку зазначених форм захисту цивільних прав пов'язує з успішним розглядом спору чи іншої юридичної справи у позасудовому порядку¹⁰. Однак у правовій літературі не існує чіткого розмежування компетенції між органами цивільної та адміністративної юрисдикції.

Як на мене, розмежовувати означені юрисдикції слід, беручи до уваги основні ознаки вказаних інститутів.

Характерними рисами цивільної юрисдикції є:

- 1) виникнення цивільного спору з приватноправових відносин;
- 2) суб'єкти допроцесуальних відносин рівні між собою та не знаходяться у відносинах підлеглості;
- 3) процесуальна вимога адресована до суду про спонукання відповідача

до здійснення певних дій (або утримання від них) на користь позивача;

4) судовим рішенням забезпечується захист приватноправових інтересів (суб'єктивних прав) учасників правового конфлікту.

Адміністративній юрисдикції притаманні наступні ознаки:

1) правовідносини виникають із владовідносин;

2) обов'язковий суб'єкт правового конфлікту — орган публічної влади чи управління;

3) предмет спору — законність акта, рішення, дій (бездіяльності) органів влади, посадових осіб чи держслужбовців;

4) засіб захисту — визнання незаконним оспорюваних актів, дій, рішень органів влади;

5) мета захисту — поновлення порушених прав та інтересів або ліквідація перепон до реалізації прав, свобод, інтересів, що охороняються законом.

До недержавних юрисдикційних органів належать, перш за все, товариські та третейські суди. Уявляється недоцільним характеризувати товариські суди, оскільки вони фактично не діють. Стосовно третейських судів, слід зазначити, що 5 червня 2003 р. Верховна Рада України прийняла Закон "Про третейські суди (арбітражі)". Згідно з цим нормативним актом до третейського суду за згодою сторін третейського розгляду може бути переданий будь-який спір, що виникає з цивільних або господарських правовідносин, крім передбачених законом випадків.

Закон визначає, що третейський суд (арбітраж) — недержавний, незалежний орган, який створюється за згодою заінтересованих фізичних або юридичних осіб у встановленому законом порядку. На нормативному рівні закріплено, що в Україні можуть створюватись та працювати постійно діючі третейські суди та третейські суди для вирішення конкретного спору (суди ad hoc). За сферою діяльності третейські суди розподіляються на міжнародні та внутрішні. У передбаченому законом порядку вказані органи можуть вирішувати будь-які справи за винятком справ про визнання недійсними нормативно-правових актів, справ по спорах, що виникають при укладанні, зміні, розірванні

чи виконанні господарських договорів, пов'язаних із задоволенням державних потреб, справ, пов'язаних з державною таємницею, а також справ, що виникають з сімейних та трудових правовідносин.

На відміну від раніше чинного законодавства постійно діючі третейські суди можуть утворюватись та діяти при зареєстрованих всеукраїнських організаціях роботодавців, фондових та товарних біржах, торгово-промислових палатах, всеукраїнських асоціаціях кредитних спілок, центральній раді споживчих товариств. Постійно діючі третейські суди не можуть утворюватись та діяти при органах державної влади та органах місцевого самоврядування. Сторони, які передали спір на розгляд третейського суду, зобов'язані виконувати рішення цього суду¹¹.

Характеризуючи нотаріат як орган цивільної юрисдикції, В. Комаров та В. Баранкова визначають його як інститут, що забезпечує охорону та захист прав та законних інтересів громадян та юридичних осіб шляхом вчинення нотаріальних дій від імені держави. Діяльність нотаріату має загальні риси з діяльністю інших органів цивільної юрисдикції. Разом з тим нотаріальна форма охорони та захисту

відрізняється від інших форм. Особливістю нотаріальної форми є те, що вона, як правило, не є захистом як таким, а виступає органом, який запобігає порушенню права, а тому предмет діяльності нотаріату специфічний. На відміну від судової діяльності предметом якої здебільшого є спори про право цивільне, предмет нотаріальної діяльності становлять безспірні справи. Нотаріус оформляє волю суб'єктів угоди, а суд та інші правоохоронні органи вирішують спори учасників правовідносин, що склались внаслідок угоди¹².

Таким чином, після прийняття нового ЦК та закріплення на законодавчому рівні нових за своїм змістом форм захисту цивільних прав на рівні теоретичному останнім часом досліджується як система цивільної юрисдикції в цілому, так і окремі її органи. Уявляється, що у подальшому дослідження різних форм захисту цивільних прав та охоронюваних законом інтересів у системі цивільної юрисдикції будуть орієнтуватись як на дослідження судових, так і несудових (альтернативних) форм захисту для вдосконалення діяльності яких у науці цивільного процесуального права та у законодавстві є певні передумови.

¹ Див.: Проблеми науки гражданского процессуального права / Под ред. В. В. Комарова. — Харьков, 2002. — 440 с.

² Див.: Теоретические и прикладные проблемы реформы гражданской юрисдикции: Межвуз. сб. научн. трудов / Под ред. В. В. Яркова, Г. А. Жилина, И. М. Зайцева и др. — Екатеринбург, 1989. — 386 с.; Система гражданской юрисдикции в канун XXI века: современное состояние и перспективы развития: Межвуз. сб. научн. трудов / Под ред. В. В. Яркова, М. А. Вукот, Г. А. Жилина и др. — Екатеринбург, 2000. — 397 с.

³ Див.: Решетникова И. В., Ярков В. В. Гражданское право и гражданский процесс в современной России. — Екатеринбург—М., 1999. — 312 с.

⁴ Див.: Ярков В. В. Будущее системы гражданской юрисдикции: попытка прогноза / Система гражданской юрисдикции в канун XXI века: современное состояние и перспективы развития: Межвуз. сб. научн. трудов. — С. 60.

⁵ Див.: Ярков В. В. Влияние реформы частного права на развитие системы и форм гражданской юрисдикции / Теоретические и прикладные проблемы реформы гражданской юрисдикции: Межвуз. сб. научн. трудов. — С. 47.

⁶ Див.: Там само. — С. 47—53; Решетникова И. В., Ярков В. В. Вказ праця. — С. 3—8.

⁷ Див.: Комаров В. В. Конституционные параметры гражданского судопроизводства / Российский конституционализм и современные тенденции развития правовой системы: К 10-летию принятия Конституции РФ: Сб. материалов междунар. науч.-практ. конф. — Ч. 1. Проблемы формирования правового государства и режима конституционализма в России: теория, история, практика. — Белгород, 2003. — С. 35—41.

⁸ Див.: Решетникова И. В., Ярков В. В. Вказ праця. — С. 10; Ярков В. В. Влияние реформы частного права на развитие системы и форм гражданской юрисдикции. — С. 54.

⁹ Див.: Комаров В. В. Вказ праця. — С. 37—41.

¹⁰ Див.: Ярков В. В. Влияние реформы частного права на развитие системы и форм гражданской юрисдикции. — С. 67.

¹¹ Див.: Третейским судам — быть // Зеркало недели. — 2003. — 7 июня.

¹² Див.: Проблеми науки гражданского процессуального права / Под ред. В. В. Комарова. — С. 376—377.